

PRIKAZ

UDC: 316.7:004(082)(049.32)

004.087(082)(049.32)

orcid.org/0000-0002-5082-3764

Svetlana E. Tomić*

Fakultet za strane jezike, Alfa BK Univerzitet

Beograd

**NOVA SAZNANJA O DIGITALNOJ TEHNOLOGIJI U KULTURI,
UMETNOSTI I MEDIJIMA****(*Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija*, ur. prof. dr Milena Dragičević
Šešić i Tatjana Nikolić, Beograd: institut za pozorište, film, radio i televiziju:
Fakultet dramskih umetnosti: Clio, 2021)¹**

Knjigu *Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija* (2021) uredile su prof. dr Milena Dragičević Šešić i Tatjana Nikolić, istraživačica-saradnica Instituta za pozorište, film, radio i televiziju Fakulteta dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu. Publikacija je nastala kao rezultat uključivanja Fakulteta dramskih umetnosti u više projekata. Jedan broj tekstova u zborniku bio je izložen na međunarodnoj konferenciji FDU-a *Novi horizonti kulture, umetnosti i medija u digitalnom okruženju* koja je, uz pomoć Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije održana u Beogradu između 11. i 14. septembra 2019. godine. Neki od radova nastali su u okviru drugih projekata FDU-a, kao što su, na primer, naučni projekat 178012 *Identitet i sećanje: transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti i medija*, projekat 16213 (*engl. COST ACTION 16213*), pod nazivom *Nova istraživačka faza u istraživanju kulture neslaganja u Istočnoj Evropi*, kao i projekat *Art and Research on Transformations of Individuals and Societies*. Izdavanje knjige finansirala je Ambasada SAD u Beogradu.

Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija žanrovski se može odrediti kao zbornik radova. Ukupno sadrži devetnaest naučnih članaka, od kojih su tri na engleskom jeziku. Dvadeseti tekst obuhvata kratku biobibliografiju autora i autorki. Naučni članci sadrže apstrakte na engleskom ili srpskom jeziku, kao i spiskove literature korišćene prilikom pisanja. Za razliku od drugih naučnih zbornika, ovaj zbornik ima i fotografije učesnika/-ca sa konferencije i posebno osmišljene korice koje zapravo

* tomic.svetlana@gmail.com

¹ Kratka verzija ovog prikaza objavljena je na engleskom, videti S. Tomić, „New insights into digital technology in culture, art, and media“, *Teme*, Niš, 2024: 281–284.

predstavljaju deo doktorskog umetničkog projekta Branka Sujića. Reč je o radu „Pogled u nedogled“, realizovanog u Laboratoriji interaktivne umetnosti FDU. Koristeći teorijske elemente drame, urednice su svoj uvodni tekst naslovile kao „Prolog“, dok su završni članak Milice Kočović de Santo imenovale kao „Epilog“. U uvodnom tekstu „Kultura u digitalnoj sferi“ (15–30), Milena Dragičević Šešić i Tatjana Nikolić najpre ukazuju na vezu istorije civilizacije i osnovnih sredstava komunikacije, potkrepljujući prelomne tačke razvoja odgovarajućim referencama. Potom preciziraju da je cilj zbornika osvetliti „uticaje tehnološkog razvoja na sferu kulture shvaćenu u najširem smislu reči“ (18), tj. pokrenuti „diskusiju o promenama koje se dešavaju u sferama kulture, umetnosti i medija“ (19). Autorke ukazuju na promene u sadržaju i plasiranju kulturnih programa, i načinu oblikovanja građanskog i umetničkog aktivizma, na hibridnu umetničku produkciju koja ne napušta tradicionalne materijale a okreće se i digitalnim mogućnostima, te i na nužnost digitalizacije izvođačkih umetnosti pod uticajem virusa korone. Potom objašnjavaju koncepciju zbornika i rezimiraju zastupljene radove, naglašavajući nove oblasti i disciplinarna preklapanja. Na kraju nas upozoravaju: iako još uvek u razvoju, digitalna tehnologija postaje nužan faktor ekonomije, nauke, kulture, umetnosti i drugih sfera, zbog čega *transmedijsku vrstu pismenosti* određuju kao preko potrebnu veštinu.

U prvom delu zbornika „Kulturne politike i prakse“ nalazi se pet radova: „Uloga strategije povezivanja kulturne i obrazovne politike za digitalno doba“ autorke Vesne Đukić (33–48), „Digitalne tehnologije i pravni okvir kulturne politike u Srbiji“ autorke Ane Stojanović (49–75), „Lokalne kulturne politike u digitalnom okruženju“ autorki Bojane Subašić i Bogdane Opačić (75–97), „Mobilne aplikacije u sektoru kulture Srbije“ autorki Tatjane Nikolić i Milice Ilčić (97–121), i „Cultural Identity of Adolescents in Serbia in the Digital Environment“ autorke Violete Kecman (121–145). Vesna Đukić prikazuje hronologiju uvođenja studijskih programa digitalne produkcije i multimedijalnih umetnosti u univerzitetsko obrazovanje u Srbiji u periodu između 2013. i 2021. godine. U ovom informativnom pregledu studijskih programa, Đukić skreće javnosti pažnju da su privatni fakulteti prednjačili u uvođenju inovativnih obrazovnih programa, i da su sa pokretanjem osnovnih, master i doktorskih studija zapravo uhvatili korak sa savremenim evropskim modelima obrazovanja i nauke, te uspostavili nove odnose između kulturne, obrazovne i naučne politike. Novi digitalni obrazovni trendovi u Srbiji se razvijaju od 2013. godine, i to u dramskoj i audio-vizuelnoj umetnosti, i primenjenoj umetnosti i dizajnu. U nauci, Vesna Đukić izdvaja dve pionirske konferencije: prva je međunarodna konferencija FDU-a *Novi horizonti kulture, umetnosti i medija u digitalnom okruženju* održana septembra 2019. godine, a druga *Studije video-igara: nova interdisciplinarna naučna oblast*, koja je održana u decembru 2021. na Akademiji umetnosti u Novom Sadu. U drugom radu, koji je pisan 2019. godine, Ana Stojanović osvetljuje anahronizme i

anomalije legislativnog sistema koji su usporili, otežali i poremetili regulisanje mnogih kulturnih delatnosti. Na primer, Ministarstvo kulture i informisanja osnovalo je 2016. godine Komisiju za digitalizaciju i raspisalo je konkurs u oblasti digitalizacije kulturnog nasleđa, a da prethodno nisu bili izrađeni standardi za izvođenje digitalizacije kulturnog nasleđa. Zbog zakonskih anahronosti (nezastupljenosti savremenih tehnologija u pravnom okviru kulturne politike), neke ustanove su koristile različite softvere i načine digitalizacije zbirke, što je uticalo na nekoordinisan i neplanski pristup digitalizaciji, ali i na nedovoljnu umreženost među ustanovama kulture. Stojanović navodi razne primere raskoraka između zakona i javne praktične politike, i objašnjava posledice takvog razdvajanja. Ona skreće pažnju na proces evaluacije koji zajedno sa pravnim okvirom doprinosi odgovornom upravljanju. Iako je međunarodna stručna zajednica početkom 90-ih godina XX veka skrenula pažnju na brz razvoj i značaj IKT-a u budućnosti, srpski zakonodavni okvir nije pratio društvene promene. Treći i četvrti rad deluju kao sinegdoha prethodnog jer pokazuju kako digitalizacija dalje funkcioniše u praksi. U koautorskom članku, Bojana Subašić i Bogdana Opačić usredsređuju se na tri sfere delovanja digitalizacije unutar lokanih kulturnih politika: kulturnu participaciju, očuvanje kulturnih vrednosti i kulturnu politiku. Poput prethodne autorke (Ane Stojanović), Bojana Subašić i Bogdana Opačić čitaoce upućuju na ključne međunarodne konvencije i povelje (Uneska i Saveta Evrope), a kompleksnim istraživanjem iz 2018. godine pokazuju stanje u praksi na primeru 15 lokalnih samouprava u Srbiji (i to iz najnaseljenijih mesta, sa najrazvijenijom kulturnom infrastrukturuom). Pomenute autorke osvetljavaju retke primere dobre prakse koji drugim kulturnim ustanovama mogu poslužiti za unapređenje rada. Šta treba da očekujemo od manjih mesta, sa slabije razvijenom kulturnom infrastrukturuom, kada se kod nekih predstavnika većih lokalnih samouprava primetilo da nemaju imejl adresu na koju bi primili upitnik, i da u nekim lokalnim samoupravama nije bilo skenera i/ili ljudskih resursa za digitalizaciju građe? Autorke zaključuju da postoji potreba za izgradnjom lokalnih informacionih sistema za praćenje stanja u kulturi, za stručnim usavršavanjem zaposlenih, za izdavanjem više sredstava za digitalnu opremu, za uvođenjem digitalnih alata radi prikupljanja podataka o stavovima i željama publike, kao i za unapređenjem kulturnih programa i sadržaja, za umrežavanjem/razvijanjem saradnje sa drugim domaćim i inostranim ustanovama kulture, za osiguravanjem razvoja ljudskog resursa, itd. Tatjana Nikolić i Milica Ilčić bavile su se pitanjem korišćenja mobilnih aplikacija u sektoru kulture, jer mobilni telefoni predstavljaju sedmi masmedij i drugi interaktivni medij. Reč je takođe o pionirskom radu koji prikazuje prvo mapiranje postojećih aplikacija u Srbiji. Nikolić i Ilčić najpre skreću pažnju na važan dokument – „Sporazum o digitalizaciji kulturnog nasleđa i savremenog stvaralaštva Srbije“, koji su 1. avgusta 2017. godine potpisali Ministarstvo kulture, Telekom Srbije, i Matematički institut SANU. Potom objašnjavaju moguće ciljeve i

prednosti mobilnog marketinga, kao i teoriju difuzije i karakteristike inovacije. Rezultati njihovog istraživanja (koje je započelo u proleće 2019., pre pandemije, i koje je ponovljeno tokom leta i jeseni 2021., tokom pandemije) potvrđuju raskorak između postojećih novih tehnoloških modela i odsustva adekvatnog i funkcionalnog korišćenja njihovih prednosti i potencijala, koji su detektovale prethodne autorke. Premda je u periodu između 2019. i 2021. godine broj mobilnih aplikacija utrostručen, razumevanje ključnih funkcija i komparativne prednosti mobilnih aplikacija pokazalo se slabim. Zbog toga je i njihov marketinški i komunikativni potencijal uglavnom ostajao nedovoljno korišćen i slabo dizajniran. Kao primere pozitivne prakse izdvajaju su aplikacije u oblasti kreativnih industrija (bisokopi, festivali, izdavačke kuće: Cineplexx, Exit, Laguna). No, poražavajuća je konstatacija da neke ključne institucije kulture, poput Narodne biblioteke Srbije i Biblioteke grada Beograda, nisu pokazale odgovorniji odnos prema svim akterima procesa izgradnje kulture i mogućnostima koje nude mobilne aplikacije. Posebno zabrinjava podatak da je od ukupno 65 mapiranih aplikacija samo jedna aplikacija namenjena mladima. Jednom rečju, ovakvo ponašanje je neprofesionalno, i dodatno otkriva neprilagođenost i inertnost domaćih institucija prema upotrebi novih tehnologija. U poslednjem radu ovog prvog dela zbornika, Violeta Kecman analizira medije i sadržaje koje adolescenti koriste, kao i način na koji adolescenti percipiraju medije. U tu svrhu, u proleće 2018. godine, anketirala je 60 đaka Pete beogradske gimnazije i zaključila da mladi putem interneta najviše slušaju popularnu muziku ili gledaju serije i filmove, dok su čitanje dnevne štampe i praćenje političkih vesti na internetu detektovani kao retko prisutne aktivnosti. Tinejdžeri koriste popularne društvene mreže WhatsApp, Instagram i Facebook, pri čemu im nije toliko važan tip medija koliko pristupačan, personalizovan i emotivno angažovan sadržaj. Ova populaciona grupa praktikuje gledanje sadržaja na nekoliko ekrana istovremeno (pametni telefon+tablet ili pametni telefon+kompjuter), što autorka tumači kao vrstu komunikativnog generacijskog otpora i povezuje sa njihovom ranom izloženošću multimedijским sadržajima.

Drugi deo zbornika naslovljen je „Novomedijske, višemedijske i transmedijske umetničke prakse“ i obuhvata četiri rada: „3D film: izazovi jedne (nove) estetike“ autorke Vesne Dinić Miljković (145–160), „Transmedijalna naratologija u proučavanju video igara“ autora Dunje Dušanić i Stefana Alidini (161–181), „Narativ i retorika trejlera“ autorke Nikolette Dojčinović (183–201), i „Transmedijalno pripovedanje i kognitivne metafore“ autorke Olivera Marković (203–222). U ovom delu čitaoci dobijaju kritička sagledavanja odnosa klasičnih i postklasičnih teorija na primerima različitih audio-vizuelnih žanrova (filma, 3D filma, video-igara i trejlera). Na složenom čitanju teorije filmske i 3D slike, prva autorka ispituje poziciju gledaoca u odnosu na narativ, i vezu uverljivosti i imerzivnosti slike. Zaključuje da prostorna estetika 3D filma, sa svojim specifičnim modelom identifikacije, utiče na način

čitanja slike i može da postigne njenu dubinu. Dušanić i Alidini ispituju mogućnosti postnaratologije u razumevanju video-igre. Kritički čitaju Mari-Lor Rajan i ukazuju na njene doprinose naratološkom pristupu novih medija, ali i na njene metodološke nedostatke. Na primer, oni ističu uključivanje interakcije u područje naratologije (aktivnog učešća recipijenta u oblikovanju sižea), skreću pažnju na kruto razumevanje pojma simulacije i reprezentacije, i osvetljavaju problem neslobode igrača koji moraju da slede određena uputstva. Zaključuju da je transmedijalna naratologija korisna kao interpretativno oruđe, ali da ne može da nadomesti klasičnu naratologiju. Nikoleta Dojčinović najpre predstavlja istorijat kratkog žanra trejlera, a zatim analizira značaj njegove retorike i ulogu muzike u trejleru. Autorka informiše čitaoce o američkim istraživanjima iz 2008. godine koja pokazuju da su trejleri na trećem mestu gledanosti, odmah nakon vesti i video-postova korisnika. Pomoću analize četiri beogradska festivala (Beogradske muzičke svečanosti, Beogradski festival igre, Beogradski džez festival i Gitar Art festival), Dojčinović utvrđuje da je samo jedan festival (Gitar Art festival) prepoznao značaj trejlera i umešno ga iskoristio u animiranju publike, iako je muzička komponenta preuzela najveći deo narativa. Olivera Marković pomoću transmedijalne paralele istražuje do sada nedovoljno istraženu temu – odnos dramskog teksta *Dr Branislava Nušića* i njegove filmske adaptacije *Masmediologija na Balkanu*, za koju zaključuje da predstavlja pesimističnije čitanje Nušića. Autorka izdvaja jednu grupu metafora kao lingvističke markere u procesu kreiranja značenja i povezuje ih sa ponovljivošću društveno-političkih situacija.

Treći deo zbornika nosi naslov „Tradicionalni mediji u digitalnom okruženju“ i sadrži četiri rada: „Poverenje u medije u digitalnom okruženju“ autorke Mirjana Nikolić (225–243), „Digitalno doba i 'stari' mediji – vreme novih izazova“ autora Gorana Pekovića (245–270), „Reakcije čitatelja i kultura komuniciranja na hrvatskim informativnim portalima“ autorki Nade Zgrabljić, Tamare Kunić i Ljubice Josić (271–284), i „Bottom Text of *RuPaul's Drag Race*: Reality TV Shows and Internet Memes“ autorke Dunje Nešović (285–298). Mirjana Nikolić polazi od pitanja koje u poslednje vreme najviše intrigira istraživače medija, a to je pitanje poverenja u digitalne medije. Ona najpre predstavlja inostrana istraživanja (Evropske radio-difuzne unije, Evropske komisije, Taft univerziteta i američkog instituta za štampu) koja su sprovedena u periodu između 2016. i 2019. godine. Ta istraživanja su fokusirana na stavove publike i stepen poverenja publike u javne servise kao suštinske pokazatelje demokratičnosti društva. Osim empiričkog ugla, pomenuta istraživanja proširuju teorijske koncepte uvođenjem, na primer, nekih novih pojmova poput „indeksa neto poverenja“. Ako je pri nastanku interneta postojalo poverenje u nov medij, sada to više nije slučaj. Istraživanje poverenja sprovedeno je u 33 države Evropske unije, kao i u državama-kandidatima, i uverava nas da građani i građanke imaju najviše poverenja u tradicionalne medije – radio, TV i štampu. U prva dva

medija najviše poverenja imaju skandinavske zemlje. Stepenn pouzdanosti informacija koje se nalaze na internetu je nizak. Zbog jačanja populističkih politika, skreće se pažnja na važnost nezavisnosti javnih servisa i na razvijanje kritičkog odnosa ljudi prema manipulacijama u virtuelnom svetu. Publici je važno da se na internetu reklame ne mešaju sa informacijama, da postoji mogućnost korišćenja veb-stranice na mobilnim telefonima, i da se učitavanje veb-stranice odigrava brzo. U članku Gorana Pekovića predstavljeni su kontrasti između tradicionalnih i novih medija, i objašnjene su ogromne promene koje su novi mediji izazvali u industriji oglašavanja, muzičkoj i diskografskoj industriji, industriji informisanja, filmskoj industriji, kao i u trgovini i radu tajnih službi. Na nizu upečatljivih primera Peković pojašnjava u kojoj su meri tradicionalne industrije bile zatečene tehnološkim promenama, kao i kakve je posledice to ostavilo na različite generacije ljudi. Autor zaključuje da se brišu jasne granice između starih i novih medija, da postoji diverzitet i obilje konvergovanih medija, te da će ta konvergencija pokrenuti zakonska pitanja (npr. unakrsno vlasništvo medija). Naredno istraživanje produbilo je pitanje o tipovima komunikacije na informativnim portalima. Tokom 2017. godine, Zgrabljić, Kunić i Josić proučavale su verbalno ponašanje čitalaca na hrvatskim informativnim portalima (Net.hr, 24 sata.hr i Index.hr) i analizirale 8819 komentara čitalaca. Upoređujući rezultate istraživanja komentara na katalonskim portalima, autorke su došle do poraznih rezultata koji nas upozoravaju da, prilikom komentarisanja teme članka, ali i prilikom obraćanja drugima, čitaoci na internetu koriste uvrede, pogrde, negativno intoniran govor i govor mržnje. Sa jedne strane, autorke detektuju nerazvijenu kulturu komunikacije i skrajnutost argumentovane rasprave, a sa druge strane, dve opcije medijskih kuća (isključenje mogućnosti komentara i kontrole objavljenog sadržaja) vide kao udar na demokratiju i slobodu izražavanja. Digitalna sfera omogućava interaktivnost i slobodno učešće u komunikaciji, ali ta slobodnija komunikacija se ne odvija pomoću poštovanja etičkih normi javne komunikacije. Dakle, pitanje kako osigurati civilizovan dijalog u javnom prostoru ostaje otvoreno. Poslednji članak u ovom delu zbornika bavi se proučavanjem veze između televizijskog teksta i digitalnih mimova koji su na njemu bazirani. Nešović je na primeru *RuPaul's Drag Race* analizirala narativne i stilističke komponente savremenog televizijskog sadržaja takmičarskih rijaliti (digitalnog) šou programa. Utvrdila je da su elementi pripadanja zajednici nosioci komunikativnog i marketinškog potencijala mimova.

Četvrti deo zbornika „Digitalna humanistika, epistemologija i etika“ sadrži četiri članka: „Nove funkcije jugoslovenskog memorijalnog nasleđa u digitalnom okruženju“ autorki Dragane Konstantinović i Aleksandre Terzić (301–321), „Is There a Potential of Reaching (Omni) Knowledge In the Digital Space?“ autorke Milene Jkanović (323–343), „Artificial Intelligence vs. Natural Ignorance“ autorke Nine Živančević (345–355), i „Arhiv kao mesto desubjektivizacije sećanja“ autorke Marije

Velinov (357–376). Prvi članak ispituje oživljavanje spomeničkog nasleđa SFR Jugoslavije pomoću digitalnog prostora. Sam taj događaj vidi se kao kontroverzan – iniciran je na Zapadu, i to u vreme trajanja političkih tenzija među zemljama bivše Jugoslavije, u kojima pak postoji i nemar prema revolucionarnim memorijalima. Autorke ne tumače takve spomenike kao simbole pobeđe, već kao simbole „novonađene žalosti“ (Konstantinović i Terzić, 2021: 317). Zbog ideoloških manipulacija, one zagovaraju potrebu za poznavanjem istorijskih činjenica, jer jedino takva narativna osnova omogućava adekvatna tumačenja. Drugi članak ilustruje koliko je stara ljudska težnja za prikupljanjem informacija analizom modela koji sežu od antičkih muzeja preko Delminiovog teatra sećanja, i nadalje preko projekta enciklopedista, do izložbe „Enciklopedijska palata“ Masimilijana Đonija na 55. Venecijanskom bijenalu. Jokanović se pita šta u odnosu na takve modele predstavlja veštačka inteligencija, koje su mogućnosti, a koja ograničenja novih tehnologija, i da li će veštačka inteligencija zaista postati „produžena ruka“ ljudskog mozga. Fokus ovih pitanja zaoštrava Nina Živančević, sagledavajući odnose gledanja i saznanja kao ključne u procesu učenja i razumevanja stvarnog i virtuelnog sveta. Nastojeći da prevaziđe zamke tehnioptimizma i tehnio-pesimizma, Živančević izdvaja monopol na informaciju i momenat brzine kao ono što će ostaviti duboke posledice za civilizaciju. Za istoričare i teoretičare književnosti, ali i za proučavaoce kulture, korisna je činjenica da Živančević osvetljava nov književni žanr – internetski (epistolarni) roman – koji nastaje putem brze razmene imejllova. Naredni članak ispituje drugačije potencijale medicinskih fotografija koje individualno sećanje može da uključi u kolektivo sećanje, i time ga promeni u kulturno sećanje. Velinov postavlja pitanja kako se mogu preobražavati norme zaborava i norme subjekata, i da li se mogu menjati pogledi na bol i medicinsku negu. Medicinske fotografije Velinov vidi kao nove objekte saznanja kojima se stvaraju novi subjekti i novi arhivi sećanja, a koji proširuju društvenu zajednicu komunikacije. Pomenuta autorka razmatra i pitanja etike, moći, prava i estetike. Napominje da pri suočavanju sa nekim fotografijama „optičku izdržljivost“ imaju prevashodno članovi medicinske zajednice. Šteta je što pristup njenom arhivu fotografija nije bio moguć tokom čitanja ovog zbornika (u junu 2022); možda je sajt autorke bio ugašen.²

„Platformske zadruge kao šansa za (post-kriznu) transformaciju tržišta kulture“ predstavlja rad kojem je dodeljena uloga epiloga, a koji je napisala Milica Kočović de Santo. Pomenuti članak nastao je usred pandemije virusa korona i u njemu se analizira jedna posebna vrsta institucionalne evolucije. Naime, „platformsko zadrugarstvo“ vidi se kao kombinacija principa zadrugarstva iz XIX veka i dostignuća tehnologija iz XXI veka. Ovaj novi projekat sadrži nove oblike demokratskog upravljanja, i odlikuju ga deljenje, saradnja i solidarnost, te poštovanje

² <https://velinov-marija.wixsite.com/medok>

nasleđa i kreiranje zajedničkih dobara. Autorka predstavlja tri primera uspešnog platformskog zadrugarstva koji su primenljivi na tržištu kulture – Smart cooperative, CECOP i DisCO, i dodatno tabelarno pojašnjava različite vrste platformskog zadrugarstva kao primere dobrih praksi. Milica Kočović de Santo u zaključku podvlači emancipatorske uticaje koje je kriza (pandemija) imala na svetsku populaciju i zagovara promenu tržišta kulture.

Nakon rezimiranja sadržaja zbornika, zaključimo ocene o njegovom kvalitetu. Najpre, zbornik predstavlja pionirski poduhvat, i prevashodno je rezultat istraživanja koja su bila izložena na prvoj naučnoj konferenciji u Srbiji posvećenoj digitalnoj tehnologiji u kulturi, umetnosti i medijima. Otuda je razumljiv broj pionirskih radova (navedimo tek nekolicinu, radove Vesne Đukić, Ane Stojanović, Tatjane Nikolić i Milice Ilčić) ili onih istraživanja koja se ubrajaju među retke i malobrojne (na primer, istraživanja Bojane Subašić i Bogdane Opačić). Izučavanje digitalne kulturne participacije u Srbiji još uvek je slabo zastupljeno, te ovakva istraživanja doprinose razumevanju savremenih problema (zanemarivanja digitalnih alata za animaciju publike i ignorisanje njihovih potreba i interesovanja) i omogućavaju procenu sadržaja i rada kulturnih ustanova.

Zbornik objedinjuje empirijska i kombinovana istraživanja. Iz ugla tehnike naučnog rada, članci imaju dobro uspostavljenu metodologiju, i u zadovoljavajućoj meri poštuju osnovne naučne standarde. Mnogima će biti korisne bibliografije radova koje obiluju savremenim istraživanjima. Ne zaboravimo da je reč o novoj istraživačkoj temi, koja u Srbiji tek počinje da privlači pažnju. Ono što je važnije jeste da autori i autorke u ovom zborniku gotovo neprekidno sagledavaju praktičnu dimenziju digitalne tehnologije, a rezultati njihovih istraživanja često prevazilaze okvire koristi i upotrebljivosti unutar samih naučnih disciplina. Predstavljene analize zato mogu biti veoma dragocene, kako za one koji određuju pravac politika, tako i za zaposlene u kulturi, obrazovanju, nauci, i medijima. U mnogim radovima se kritički ukazivalo na probleme institucija, ali i na probleme pojedinih teorija i umetničkih pristupa. Osim toga, predlagala su se i rešenja, i navodili su se primeri dobre prakse. Najvažnije od svega, iz raznih istraživačkih uglova i disciplina utvrđeno je na koje načine nova tehnologija menja kulturu, jezik, književne i umetničke žanrove, umetnost, medije, i ponašanje.

U zborniku se mogu zapaziti i neke druge specifičnosti. Na primer, ovaj kolektivni projekat pokazuje dominaciju naučnica kao rodnog identiteta (23 autorke naspram 2 autora), i to prevashodno iz Srbije (jedan koautorski rad potpisuju tri naučnice iz Hrvatske). Za razliku od drugih naučnih zbornika, ova publikacija donosi veći broj fotografija sa konferencije, čime se dokumentuju obim i dinamika učešća u tom događaju, raznovrsnost pristupa temi i slojevitost organizacije programa. U sadašnje vreme pandemije, ne može a da se ne primeti u kojoj meri, pomoću ovakvih fotografija, do izraza dolazi karakter neposredne i žive (*engl. on-site*) diskusije.

Vizuelni materijal doprinosi albumskoj dimenziji zbornika (čuva sećanje na taj događaj) i sugerše da je za pamćenje ove pionirske konferencije poentirana kultura razgovora i razmene mišljenja (što inače nije standard koji se u srpskom naučnom prostoru uvek poštuje).

Kreativni potencijal zbornika kao metonimije umnih radnika i radnica ogleda se i u podsticanju na dalja istraživanja. Ona mogu da se posvete proučavanjima lokalnih kulturnih politika posle 2018. godine, ili na istraživanja legislative posle 2019. godine, čime bi se sagledao odnos problema sa novim tehnologijama pre i posle pandemije. Kao potrebnim se pokazuju i nove analize procesa i procedura digitalizacije, i digitalne kulturne participacije. U nekoliko radova pokazalo se da publika nema poverenje u digitalne sadržaje, ali da joj je važan način predstavljanja informacija na novom mediju, što podrazumeva popraćenost vizuelnim sadržajima i hipertekstovima. Neki psiholozi vide upravo to kognitivno opterećenje digitalnih medija vizuelnim i hipertekstovnim sadržajima kao problematično za učenje i, posebno, za stvaranje dugoročnog pamćenja. Stoga bi bilo korisno u budućnosti istražiti konvergenciju ovih modela u praksi i utvrditi njihov psiho-fizički uticaj na mlade. Druga istraživanja, na primer, mogu da se pozabave pitanjem digitalnih udžbenika, odnosom prema udžbeničkim standardima, načinima korišćenja udžbenika, i sagledavanjem odnosa prema tradicionalnim udžbenicima. Zbornik sadrži dosta novih reči i pojmova koji su nastali pod uticajem digitalne tehnologije a kojih nema u najnovijim rečnicima interneta i digitalne komunikacije (videti i uporediti sa dr Dobrinka Kuzmanović *Rečnik za digitalno doba*, 2019; Lazar Bošković *Rečnik interneta i digitalne komunikacije*, 2021), pa se zato može predložiti i stvaranje novog rečnika digitalnih pojmova u kulturi, umetnosti i medijima.

Ukratko, može se zaključiti da zbornik donosi važna otkrića kojima je osvetljen niz novih fenomena u kulturi, umetnosti i medijima, te i u društvu u celini. Pokazuje se da je diskusija o pozitivnim i negativnim modelima ponašanja i upravljanja korisna i da može da omogući unapređenje trenutnog stanja. Pomoću niza dobro povezanih istraživanja iz različitih naučnih oblasti, urednice zbornika su omogućile da se kultura kao razvojni aspekt društva potpunije razume, i da se sagleda stepen važnosti i potrebnosti digitalnih tehnologija u javnoj upravi. Urednice su uspele da prikažu spregu digitalne tehnologije i kulture, umetnosti i medija u obrazovanju, pravnom definisanju, i lokalnim kulturnim politikama. Suštinski, ovaj naučni rad pomera granice saznanja, a u vreme kada kritika isparava iz naučnog prostora, pokazuje koliko je snažna veza kritike i kreativnosti.

Datum prijema: 7.7.2024.

Datum ispravki: /

Datum odobrenja: 10.7.2024.